

Nizaməddin MUSTAFA

II

Orta əsrlərdə həm müsəlman aləmində, həm də xristianlıqda müxtəlif təriqətlər, sufi ordenləri, kiçik məzhəblər geniş yayılmışdı (bu haqda ayrıca bəhs ediləcəkdir). Tarixçilərin fikrinə, bunlar əsas etibarilə insanın özünü və Allahu dərk etmək istəyindən doğmuş, dini ehkamlara qarşı çıxmış, müqəddəs mətnlərə orijinal interpretasiyalar vermiş və müttəraqqi meyllərin daşıyıcıları olmuşdur. Dini təriqətlər, xüsusilə Avropada "Yaradıcı onun əsərləri (məxluqlar) vasitəsilə tanınmaq, mədh etmək üçün təbiəti araşdırmaq və anlamağa çalışır, bu yolda yeniliklərin istifadə olunmasını dəstəkləyərək dünya haqqında təzə-təzə biliklər əldə etməyi yüksək qiymətləndirirdi". Xəyali və maddi modellər qurulmasını, alətlər yaradılmasını, əşya və maddələr üzərində əsərlər aparılmasını qadağan etməyən, əksinə, həvəsləndirən təriqətlər elm adamlarının arzusu və istəklərinə daha çox uyğun gəlirdi. Təbiət fəlsəfəsi və elmləri ilə məşğul olan Orta əsr alimlərindən Maykl Faradey, Ceyms Klerk Maksvell, Con Dalton, Karl Linnius və başqalarının müxtəlif təriqətlərə mənsub olmaları bu baxımdan heç də təsadüfi sayılmamalıdır.

Obyektiv, canlı seyr və mücərrəd təfəkkür vasitəsilə sübuta yetirilən informasiya toplanmışca əvvəllər son dərəcə zəif görünən elm də mövqeyini möhkəmləndirir, yaradıcı insanın, bütün müqavimətlərə baxmayaraq, təbiəti və dünyanı dərk etmək istəyi, bilik və tədqiqat yanğısı tədricən dini kosmologiyanın sərt ehkamlarına güc gəlir, vaxt keçdikcə yaradılışın ilkin konsepsiyası elmi cizgilər almağa başlayır. 18-ci əsrin sonunda şotland geoloqu, fizik və naturalisti Ceyms Hatton dünyanın yaradıldığına dair dini təlimi- Xəliqin kainatı yaratması və proseslərə sürəklilə təsir etməsi inancını ilk dəfə təzkib edir və O-nun yaratdığı, amma sürəklilə müdaxilə etmədiyi ilahi təbiət qavrayışını irəli sürür. Əslində, müasir şüurla bunu köklü və prinsiplə dəyişiklik hesab etməmək də olar. Hatton təbii aləmin Tanrı tərəfindən yaradıldığını təsdiqləyir, ancaq bu dünyanı öz Xəliqindən az da olsa, "uzaqlaşdırır" və O-nun təsir dairəsindən kənara çıxarırdı. Başqa sözlə, Hatton deyirdi ki, Allah kainatı yaradıb, amma sonrakı proseslərə müdaxilə etməyib. Təxminən eyni dövrdə Karl Linnius da dünyanın Allah tərəfindən yaradıldığını, yaradılışdan sonra isə canlı varlıqların toxumdan və yumurtadan çıxdığını qeyd edir.

Ümumiyyətlə, yaradılış və sonrakı həyata münasibətdə irəliləyişi müşahidə etmək üçün İsvet botaniki, fizik və zooloqu Linniusun baxışları, ziddiyyətli də olsa - xüsusi maraq doğurur. O, belə demək mümkündürsə, ilk əvvəl qatı yaradılışçı idi, amma sonradan bu məsələlərə müəyyən şübhə ilə yanaşırdı. 1735-ci ilin sonlarında nəşr olunan "Sistema naturae" ("Təbiət sistemləri") əsərində Linnius ilk dəfə təbiəti 3 ələmə böldü: mineralar aləmi (regnum lapideum), bitkilər aləmi (regnum vegetabile) və heyvanlar aləmi (regnum animale). Üçüncü təbəqədə, dördüncü heyvanlar aləminin ən yuxarı qatında o, insanı, öz yaratdığı terminlə Homo sapiens yerləşdirdi. Bu baxış, əlbəttə, o dövr üçün böyük cürət istəyirdi. Linnius baxışlarını belə müdafiə etmişdi ki, insan da İlahi yaradılışın bir parçasıdır və minerallar, ya da bitkilər aləminə deyil, heyvanlar aləminə aiddir. Beləliklə, fiziki antropologiyanın binasını qoyan Linnius bitki və heyvan növlərinin sabitliyi fikri ilə yanaşı, bunların coğrafi cəhətdən yayılmasını da təkrar-təkrar vurğulayırdı. Müxtəlif həyat şəraitlərinin müxtəlif ekoloji və coğrafi mühitlər tələb etdiyini söyləyən alim, Yaradıcının Yer üzündə bütün məxluqlarını təmin edə biləcək iqlim və landşaftlar yaratmasını da dini kosmologiya ilə izah edirdi. Amma bir müddət sonra Linnius növlərin sabitliyi fikrini şübhə altına al-

"Özünü tanı, İnsan" silsiləsindən

malı oldu. İki növün çarpazlaşmasından yaranmış bir hibrid bitkiyə rast gəldiyini və məzliliyin fakt olduğuna inandığını yazmışdı.

Təbiət elmlərinin inkişaf prosesində sınaq-səhv metodu ilə aparılan bütün eksperimentlər, daha dərin müşahidə və analizlər nəticədə etibarilə belə bir qənaətin hasil olunması ilə sonuclanır ki, "Yer kürəsini müstəqil, öz qanunları ilə yaşayan bir sistem kimi qəbul et-

lər, ölməz Məşədi İbadın dili ilə rədd etmişdi: "Mənə meymun dediyi bəs deyil..." Təkamül təliminin əleyhdarları dünən də olub, bu gün də var, yəqin gələcəkdə də olacaq. Amma bu nəzəriyyənin ən qatı düşməni sayılan rəsmi Vatikanın bu yaxınlarda hazırkı Roma papası Fransiskin dili ilə: "Bu gün dünyanın başlanğıcı sayılan "böyük partlayış" ideyası Yaradıcının ilahi iradəsi ilə ziddiyyət təşkil etmir...

Bağlılıqların daşıyıcısı

məyincə insan əməyi sayəsində əkinçilik, sənaye və urbanizasiyada yaranmış böyük dəyişiklikləri doğru-düzgün anlamaq və elmi şəkildə izah etmək mümkün deyil". Bütün maneələrin kökü isə yaradılış dairəsinə dini kosmologiyaya gedib çıxırdı... Bu çətinliklər məşhur ingilis təbiətşünası və səyyahı Çarlz Darvinin elmi rəşadətini sayəsində rəf olundu. "Təbii seçmə yolu ilə növlərin əmələ gəlməsi" kitabında o, yaradılışın dini konsepsiyasını açıq şəkildə inkar edərək növlərin təkamülünü təbii seçmə prinsipi ilə əsaslandırdı. Darvinin irəli sürdüyü əsas fikir bundan ibarət idi ki, növlər sabit deyil, təbii şəraitə uyğun olaraq dəyişikliyə uğrayır. İstər heyvan, bitki, istərsə də quş, ya da insan olsun - təbii şəraitə uyğunlaşmalıdır və bunu bacaranlar yaşayır, bacarmayanlar isə məhv olur. Təbii şəraitə uyğunlaşmaq, həyatda qalmaq üçün lazım gələndə fiziki əlamətlər (Darvin bu sırada rəngini dəyişmək, döyüşmək, sürətlə qaçmaq, qida mənbələrini əldə etmək və s. sadalayır) fərdlərə əvvəlki nəsillər tərəfindən irsən ötürülür. Doğrudur, Darvin irsi keçmənin bioloji mexanizmini izah edə bilməmişdi (bunu 1860-cı ildə Mendel tapdı), amma insanları primatların bir variantı hesab edən Linniusdan çox qabağa getmiş, heyvanlar və bitkilər arasında kəskin sərhədlər olmadığını iqrar etmişdi. Təkamül nəzəriyyəsi bütün dünyada Darvinin adı ilə bağlansa da, bu elmi təlimin dini kosmologiyaya alternativ kimi qəbul olunmasında Qreqor Mendelin rolu mütləq qeyd olunmalıdır. O, keçirdiyi tozlandırma, süni mayalanma sınaqları zamanı bir-birindən əmələ gələn bitki nəsillərinin və hibridlərin xüsusiyyətlərini müşahidə edərək törəmə hüceyrələrdə sonralar adına gen deyiləcək ünsürü kəşf etmiş və həmin ünsürün nəsillər boyu dəyişməz qaldığını qətiyyətlə bildirmişdi. Nəhayət, 20-ci əsrdə Amerika alimi Edvin Həbl Darvinin biologiyada etdiyi çevrilişi astronomiyaya gətirmiş, uğurunu təkrarlamış, kainatın sabit olmadığını, "böyük partlayış" adı verilən yaradılış anından etibarən sürəklilə olaraq genişləndiyini bəyan etmişdi.

Aydın məsələdir ki, insan mələk deyil. Təbiətşünaslıqda Homo sapiensə heyvanların spesifik növü kimi yanaşma, gördüyümüz kimi, çoxdanın təlimidir. Azərbaycan oxucusu və tamaşaçısı isə belə bir ehtimalı xeyli sonra-

Təbiətdəki təkamül dünyanın xəlx olunması anlayışına zidd deyil. Çünki təkamül sonradan inkişaf edən mövcudluqların yaranmasına ehtiyac duyur", - deməsi gərginliyi xeyli yumşaldır. Papa demək istəyir ki, dünyanı Allah yaradıb, amma təkamül nəzəriyyəsi də yanlış deyil, bunlar bir-birini istisna etmir: gərək dünya xəlx olunaydı ki, sonradan təkamül prosesi keçirəydi. Pontifik sözünə onu da əlavə edir ki, "əlbəttə, Allahı əlində sehrli çubuq istədiyini ələyən sehrbaz kimi təəvvüb etməmək daha asandır, amma bu, belə deyil. Başqa sözlə, dünyanın xəlx olunması prosesini də elm dili ilə təsvir etmək mümkün və hətta lazımlıdır". Əslində, kainatın yaranması haqqında Darvin təlimi, yuxarıda da izlədiyimiz kimi, dini kosmologiyanın uzunmüddətli transformasiyası nəticəsində ortaya çıxmışdır və bu baxımdan, yaradılış nəzəriyyəsinin də tarixi əhəmiyyəti etiraf olunmalıdır. Darvinin kəşfindən sonra da bu kosmoloji konsepsiya öz alternativləri ilə bərabər yaşamışdır və hələ uzun əsrlər sonra da yaşayacaqdır. Təsəvvüf deyil ki, tanınmış filosof və psixiater Karl Yaspers: "Dünyanın yaradılmış olduğu fikri Tanrının əsəri olaraq bütün yaranmışları sevgiyə layiq görür," - fikri ilə bu konsepsiyanın yaşamaq haqqını bir daha vurğulamışdır. Amma son 150 ildə bəşəriyyətin qazandığı sivilizasiya nailiyyətlər məhz təkamül nəzəriyyəsinin aktivinə yazılmışdır və buna da haqq verməmək olmaz. Hələ küfr və insana həqarət sayıldığı vaxtlarda da (bu, kifayət qədər böyük bir zaman kəsimini əhatə etmişdir: Darvin nəzəriyyəsinin tədris etmək ABŞ-ın bir sıra ştatlarında, hətta XX əsrin ortalarında da qanunla yasaq idi. 1925-1926-cı illərdə müəllim Con Skoupsun iddiası ilə keçirilmiş məhkəmə prosesləri isə tarixin yaddaşına "meymun prosesləri" adı ilə yazılmışdır) təkamülçülük elmi siqləti və inandırıcılıq gücü ilə fikir adamlarının rəğbətini qazanmışdı. Məşhur rus şairi, futurizmin banilərindən olan Velimir Xlebnikovun (1885-1922) belə bir deyimini səciyyəvidir: "Qoy başdaşında yazsınlar: o, insan və heyvan növləri arasında fərq görmürdü".

Müxtəlif dünya xalqlarının şifahi sənət, mifologiya və folklor nümunələrində insan-heyvan doğmalığına birbaşa, ya da dolayısı ilə açıq, ya da örtülü münasibət lap qadimlərdən

məlumdur. Bu mövzu yazılı ədəbiyyata da yad olmamışdır. Unutmayaq ki, bütövlükdə paralellər üzərində yaranıb intişar tapan bədii söz sənəti tək forma mütəbiiyyətinə (səs səviyyəsində - alliterasiya, assonans, təkrir; söz səviyyəsində - bənzətmələr, məcaz növləri; eləcə də sintaktik paralellizmlər) əsaslanmamışdır. İlk söyləmələrin, qədim şerin meydana gəlməsində formal, yaxud psixoloji paralellizmlərin - təbiət hadisələri (ən çox, heyvanlar) ilə qiyaşlandırılmaların təməl rol oynaması çoxdan məlumdur. İnsan şüurunun inkişaf təmayüllərindən bəhs edərkən bunun səbəbini görə bilərik. İndilikdə isə deyək ki, bədii mətndə insanın məqsəddli şəkildə heyvanlara bənzədilməsi, yaxud onlarla qarşılaşdırılması ədəbi təfəkkür üçün normal haldır. İstisnasız olaraq, bütün dövrlərdə ədəblər obrazlaşdırma məqsədi ilə zaman-zaman heyvanlar aləminə üz tutmuş, heyvanı insana yad bilməmişlər. Lakin onu insan növünün əcdadı elan etmək, bunu elmi şəkildə isbatə yetirmək cəsarətini Darvin göstərmişdir. Buna görə də təkamül nəzəriyyəsinin müxtəlif aspektləri hər nə qədər şübhə altına alınsa belə, təbiət elmlərinin qısa müddətdə sürəklilə inkişaf yolu keçməsi Darvinin dünya fikir tarixinə verdiyi əvəzsiz töhfə ilə əlaqələndirilir. Biologiyanın bugünkü nailiyyətləri daha əminliklə təsdiq edir ki, insan və heyvanlar arasında - bioloji cəhətdən - heç bir prinsiplə fərq yoxdur. Səhbət yalnız dərəcə (kəmiyyət) fərqi olduğundan gedə bilər. İsbat olunur ki, heyvanların da özlərinə məxsus yaddaşı, təfəkkürü və dili var. Delfinlər doğulan kimi ad qoyulur, balinalar bir-birinə serenada oxuyur, qarğalar zarafatlaşmağı, meymunlar və fillər isə güzgüdə özlərini tanımağı bacarır. Bir sözlə, təkamülün konservativliyi prinsipindən danışmaq daha heç kimi təəccübləndirmək və Məşədi İbad sayığı hiddətləndirmək mümkün deyil. Bu konservativlik özünü drozofil milçəyindən başlamış filə qədər canlıların hamısı üçün genlərin molekulyar oxşarlığında və çox vaxt eyniyyətində təzahür etdirir. Genetikada belə bir qanun var: milçək üçün doğru olan fil üçün də doğrudur. Bu sahənin alimləri zarafatla deyəndə ki, milçəyi fil etmək üçün genində kiçik bir dəyişiklik aparmaq kifayətdir, həqiqətdən o qədər də uzaq düşməzlər.

İnsan da istisna deyil. Bioloji qanunauyğunluqlara görə, filogenez ontogenezdə təkrarlanır. Anlaşıqlı dillə o deyən sözdür ki, hər bir fərd öz təkamülündə aid olduğu növün inkişaf tarixini bu və ya başqa şəkildə təkrarlayır. Məsələn, ana bətnindəki insan embrionu yetişkənlik dövrünün müəyyən mərhələsində qəlsəmələrə (!?) malik olur. Sən demə, insan hələ döl vaxtında, rüseyim ikən ana cifti ilə, obrazlı söyləsək, öz qədim keçmişinə, bu keçmişin "zooloji dövrü"nə (bəlkə hələ "botaniki dövrü"nə) bağlanır, dünyaya gələndə yalnız göbək bağından azad olurmuş. Tarixi keçmiş isə ömür boyunca ona yol yoldaşlığı edir. Elmi dillə desək, irsi materialın diskretliyi artıq sübuta yetirilib və bu da təsdiq edir ki, populyasiyanın genofondunda nə vaxtsa baş vermiş heç bir dəyişənlik izsiz ötüşə bilməz...